

Feedback op visie en grote opdrachten door de vakinhoudelijke experts Burgerschap, te weten Wiel Veugelers, Chris Holman, Sarah Noor,

De kwaliteit van het proces wordt onder andere geborgd door de inbreng van wetenschappers. Per leergebied worden enkele inhoudelijk-deskundige wetenschappers uitgenodigd om op twee momenten in het proces op (tussentijdse) opbrengsten te reflecteren. Deze experts kijken naar de mate waarin de tussenproducten aansluiten bij recente vakinhoudelijke ontwikkelingen en de kern van het leergebied beslaan, naar de opbouw van de doorlopende leerlijnen en naar de wijze waarop samenhang binnen het leergebied is geborgd. De feedback van de vakinhoudelijke experts wordt door de ontwikkelteams gebruikt om tussenopbrengsten daar waar nodig aan te scherpen. De vakexperts reflecteren 1) op de visie op het leergebied i.c.m. de grote opdrachten (najaar 2018), en 2) op de bouwstenen (voorjaar 2019).

Hieronder vindt u de reflecties van de vakexperts van Burgerschap op de visie op het leergebied en de daaruit voortvloeiende grote opdrachten. Aan de vakinhoudelijke experts is gevraagd om in hun reflectie aandacht te besteden aan de vakinhoudelijke kwaliteit, kern, samenhang en doorlopende leerlijn.

Reactie 1.

Algemene opmerkingen

1. Bij vorming gaat het om kennis, vaardigheden en attitudes. Je kunt kennis hebben over democratie, democratische vaardigheden bezitten, maar je moet ook de bereidheid (attitude) hebben om deze kennis en vaardigheden in te zetten. De attitude-component is de meest wezenlijke component van vorming!
2. Het leerproces lijkt vooral opgevat te worden als handelen en je uiten. Niet als leren nadenken, je oriënteren op diverse perspectieven, analyseren van deze perspectieven op daarin verweven waarden, en analyseren waarom iets als ware of goede kennis of waarde wordt beschouwd. Het uiten van een mening zou in het onderwijs het sluitstuk moeten zijn van deze leeractiviteiten.

Over de grote opdrachten

Democratie. Het belangrijkste kenmerk van democratie lijkt te zijn de vrijheid om je mening te geven. Natuurlijk is dat belangrijk, maar democratie heeft juist te maken met 'met elkaar samenleven' en met procedures om afspraken te maken. Bij 2 'wie heeft het voor het zeggen' gaat het wel meer over procedures, maar dan vooral om je aan procedures te houden. 3 is wat actiever en dialogischer. Maar een moreel appel om je in te zetten voor het algemeen belang ontbreekt. Democratie vraagt om engagement van mensen. Misschien wel de plicht om mee te doen.

Democratie kan zich in verschillende richtingen ontwikkelen: een sterk geïndividualiseerde samenleving waarin de samenleving alleen een verzameling individuen is. Of als tegenpool, een op gelijkwaardigheid en sociale rechtvaardigheid gerichte samenleving waarbij sprake is van een sterke democratie die streeft naar meer gelijkheid zodat meer mensen op een meer gelijke manier gezamenlijk de democratie vormgeven. Leerlingen zouden in ieder geval kennis moeten maken met verschillende perspectieven op democratie.

Diversiteit. Waarom niet starten met een algemener verhaal over menselijke ontplooiing en dat hierin door omgevingskenmerken en persoonlijke keuzes verschillen kunnen ontstaan. Verschillen waarop mensen als het ware recht hebben en verschillen waarmee mensen in een democratische samenleving moeten leren omgaan en leren waarderen.

Er staat een los zinnetje 'Scholen zijn zelf meer of minder divers'. Vanuit het perspectief van burgerschapsvorming is het wenselijk dat scholen zo divers mogelijk zijn. En waarom wordt niet gewezen op een gewenste diversiteit in het docententeam?

Identiteit. Dit lijkt erg psychologisch ingevuld. Terwijl juist culturele en maatschappelijke invloeden de identiteitsontwikkeling beïnvloeden. Identiteiten zijn, zeker in de moderne tijd, meervoudig in de zin dat het een samengaan is van diverse invloeden en uitingen. De persoon moet, en dat is zeer psychologisch, wel die meervoudigheid kunnen hanteren.

Technologie. Opvallend dat hier ineens wordt gesproken van perspectieven.

Globalisering. Het begrip globalisering is in essentie een neutraal begrip. Het gaat om een steeds sterkere verbondenheid op allerlei gebieden. Er staat 'Deze globalisering heeft invloed op de verdeling van macht, rechten en middelen'. Nee, het is andersom macht etc. hebben invloed op hoe globalisering wordt ingevuld. Globalisering is geen feit maar een ontwikkeling.

Duurzaamheid. Wordt erg persoonlijk ingevuld, het opruimen van de spullen. Niet het nadenken over wat voor wereld willen we hebben over pakweg 50 jaar. Hoe zorgen we ervoor dat de wereld dan leefbaar is?

Reactie 2.

Reflectie visie op het leergebied

Vakinhoudelijke kwaliteit

De beschrijving van inhouden van het leergebied blijft grotendeels beperkt tot een vervolg van het eerste punt in de conceptvisie: de relevantie van het leergebied. Dit aspect wordt overigens goed verantwoord. We zijn overtuigd van de relevantie en noodzaak van burgerschap. Maar wat zijn de inhouden? Her en der worden wel belangrijke zaken genoemd. In het "tenslotte" komt het mijns inziens belangrijkste aspect aan de orde waarover burgerschap zou moeten gaan: democratie.

Suggestie ter verscherping: qua inhoud zou in dit onderzoek ook kennisgenomen kunnen worden van (de resultaten van) een recent onderzoek van SLO in opdracht van de Inspectie van het Onderwijs waarin het domein van het burgerschapsonderwijs in kaart wordt gebracht.

Kern

Door een vage omschrijving van de inhoud ligt het gevaar op de loer dat de kern in deze opzet onvoldoende houvast biedt voor verdere uitwerking. Dit zal blijken uit de resultaten van tussenproduct 2. De wettelijk opdracht tot burgerschapsvorming wordt door de overheid ontleend aan de socialisatiefunctie van het onderwijs. Dat ook persoonsvorming of identiteitsontwikkeling essentieel is voor burgerschap is duidelijk, maar laten we het niet onnodig ingewikkeld maken (het zijn meerdere kanten van dezelfde medaille): bij burgerschap gaat het om sociale taken. Persoonsvorming ligt in de voorwaardelijke sfeer.

Suggestie ter verscherping: zorg voor een goede conceptualisering van het begrip burgerschap, dus afbakenen wat burgerschap precies inhoudt. Bijvoorbeeld door de vraag te stellen: *wat is relevant burgerschap voor Nederlandse leerlingen?*

Samenhang.

Burgerschap is een onvoorstelbaar breed domein dat als een rode draad door alle vakgebieden heen loopt. Terecht wordt gesproken van een opdracht, niet van een vak. Ook wordt gesproken van “...een brede variatie aan kennis, vaardigheden en houdingen...”. Maar welke en in welke samenhang?

Suggestie ter verscherping van de samenhang: maak een raamwerk met conceptuele definities, waarin een onderscheid tussen sociale taken, onderverdeeld in de componenten kennis, attitude en vaardigheid.

Doorlopende leerlijn.

Suggestie: in het eerdergenoemde onderzoek van SLO wordt gebruik gemaakt van een matrix met sociale taken en componenten. Als hetzelfde schema gebruikt wordt in po / vo / mbo, zou de overlap en de doorlopende leerlijn onmiddellijk zichtbaar zijn.

Reflectie grote opdrachten

Vakinhoudelijke kwaliteit.

Het deel over democratie kan ik ondersteunen. Het is het meest relevante domein van burgerschap. De andere domeinen begrijp ik qua belangrijkheid. Het onderwerp “Diversiteit” zou ik verdisconteren in de sociale taken democratisch en maatschappelijk handelen. Het gaat hier om het leren omgaan met verschillen. Dit vraagt om een aanpak van competenties in termen van toelichten, uitwisselen, overleg, verduidelijken, overtuigen, onderhandelen, verplaatsen in de ander, empathie, luisteren, doorvragen, accepteren en begrip tonen.

Ik zie niet overal de relatie met burgerschap: technologisch burgerschap??? Digitaal burgerschap??? Dit zie ik hooguit als toepassingscontexten van sociaal-maatschappelijke competenties. Dit geldt ook voor een maatschappelijk actueel en zeker relevant thema als duurzaamheid: onderbrengen bij maatschappelijk verantwoord handelen. Wereldburgerschap: oké... Maar laten we klein beginnen. Een goede burger is de basis voor een goede wereldburger. Wat is het verschil??

Kern.

Zie ook het vorige punt. Er komt al gauw een grote bult op het bordje van burgerschap. Wat is de kern? De suggestie die ik wil geven is: reduceer het begrip tot de kern waar het werkelijk om gaat (democratisch, sociaal-maatschappelijk).

Als suggestie: een wetenschappelijke conceptualisering kan helpen. We zien dit probleem ook in de burgerschapsagenda van het mbo: daar wordt gesproken van economisch burgerschap, vitaal burgerschap, zelfs het thema mensenrechten wordt separaat genoemd. Enerzijds ligt het gevaar op de loer van versnippering, verder leidt het tot onduidelijkheid: niemand weet meer wat burgerschap precies inhoudt.

Samenhang.

De versnippering van het aantal genoemde onderwerpen verzwakt de samenhang. De suggestie die ik

eerder noemde: een raamwerk met conceptuele definities, waar onderwijsontwikkelaars en toekomstig wetenschappelijk onderzoek doelgericht en concreet gebruik van kunnen maken.

Doorlopende leerlijn.

Wanneer de burgerschapsleerlijn naar het beroepsonderwijs loopt, zal wellicht rekening gehouden moeten worden gehouden met differentiatie naar verschillende toepassingscontexten in de diversiteit van beroepenvelden waartoe het mbo opleidt. Het gaat bij burgerschap in het mbo ook om de relatie met het beroep als maatschappelijke activiteit en met maatschappelijk verantwoord professioneel handelen.

Reactie 3.

Reflectie op de conceptversie op het leergebied

Vakinhoudelijke kwaliteit:

In de conceptvisie staat: 'Maatschappelijke ontwikkelingen stellen het onderwijs voor een aantal uitdagingen'. Er staat echter niet expliciet op welke uitdagingen er gedoeld wordt. Dit is cruciaal om een visie rondom burgerschapsvorming te kunnen contextualiseren en begrip te krijgen van de nuances waarbinnen het zich afspeelt.

Inclusie en participatie als belangrijke kernwaarden voor het burgerschapsonderwijs ontbreken in het stuk. Inclusief onderwijs en een inclusieve school is een voorwaarde voor de participatie van alle leerlingen. Aan het begin van de visie staat: 'Burgerschapsonderwijs streeft ernaar bij te dragen aan hun verdere ontwikkeling tot actieve, betrokken en kritische burgers'. Dan is het noodzakelijk dat er ook aandacht is voor deze aspecten.

Ook zou ik expliciet aandacht besteden aan hoe leerlingen actief, betrokken en kritische kunnen worden. Een belangrijke voorwaarde hiertoe is ook: aanpassingsvermogen cultiveren. Er zou aandacht kunnen komen voor hoe leerlingen zich kunnen aanpassen aan hun omgeving en de wereld. Zo kunnen ze de wereld om heen en hun omgeving beter begrijpen en verbanden tussen beide leggen.

De recente ontwikkelingen in de onderwijspraktijk en in de samenleving laten zien dat er veel druk is op docenten. Met name bij het bespreekbaar maken van maatschappelijke vraagstukken en dilemma's. Een aantal voorbeelden zijn: de Zwarte-pietendiscussie, radicaliserende jongeren, etnische profilering en de dominantie van Westerse theorieën in verplicht te bestuderen onderwijsmateriaal.

Maar denk ook aan een onderwerp als discriminatie in de klas, doorgaans door medeleerlingen maar ook door docenten.¹ Het is maar een kleine greep uit de onderwerpen die voor docenten en leerlingen voer zijn voor een stevige discussie en voor tegenstellingen. Diverse onderzoeken laten zien dat docenten zich hierin vaak alleen voelen staan en zich weinig gesteund zien door management of intercollegiaal overleg. Er is behoefte aan gezamenlijke uitgangspunten die helpen om in deze lastige kwesties keuzes te maken voor hoe te handelen en dat vervolgens ook te kunnen uitleggen. Aan elkaar en aan de leerlingen. Wil burgerschapsonderwijs slagen, dan is de rol van de docenten zeer relevant. Hier gaat het met name over de professionele houding richting de leerlingen, waarin

¹ Zie het onderzoek: Vertrouwen van jongeren in instituties (Van Kapel, Noor & Broekhuizen, 2018) (<https://www.kis.nl/sites/default/files/bestanden/Publicaties/vertrouwen-jongeren-in-instituties.pdf>)

eenduidig waarden en normen worden uitgedragen/voorgeleefd. Dit vraagt ook een bewuste reflectie op het eigen referentiekader van de docent. Hiervoor is het ook noodzakelijk dat er steun is vanuit een team, een visie en een professioneel vangnet.

Concrete suggestie

Inclusie en participatie als belangrijke indicatoren voor burgerschap benoemen.

Meer aandacht voor de rol van docenten.

Meer aandacht voor het ontwikkelen van een aanpassingsvermogen van leerlingen.

Kern

Zoals het nu in de conceptvisie is geformuleerd, is het lastig te beoordelen of het voldoende houvast biedt. In eerste instantie worden de kennis en vaardigheden die centraal staan in het stuk, niet expliciet benoemd. Pas halverwege het stuk komen ze in beeld. Vervolgens zijn de vaardigheden die wel genoemd worden ('reflecteren, kritisch denken, empathie, het maken van keuzes, argumenteren en beredeneren') eerder geschikt voor leerlingen in het vo dan po. De vertaalslag naar het basisonderwijs ontbreekt.

Concrete suggestie:

Maatschappelijke ontwikkelingen die benoemd worden: onderhoud van democratie, individualisering, globalisering, migratie, technologisering, digitalisering, en klimaatverandering koppelen aan kernwaarden. En vanuit de kernwaarden de vertaalslag maken naar de uitwerking. Een voorbeeld ter illustratie: bij de maatschappelijke ontwikkeling *migratie* wordt binnen het burgerschapsonderwijs de nadruk gelegd op *inclusie* (kernwaarde). Bij de nadere uitwerking kan de vertaalslag naar beide niveaus (po en vo) gemaakt worden.

Samenhang

Deze samenhang is er, maar dat lees je vooral tussen de regels door. Deels heeft het te maken met de manier waarop de tekst is opgesteld en met name met de structuur. Daarnaast worden veel termen niet geëxpliciteerd, waardoor samenhang ontbreekt. Hoe verhouden de maatschappelijke ontwikkelingen zich tot de uitdagingen die ervaren worden, de aanpak die centraal staat binnen het burgerschapsonderwijs en de kernwaarden (en de vertaling naar de vaardigheden op po en vo niveau)? Dit is met name het geval bij onderdeel A.

Concrete suggestie:

Maak de verhouding tussen deze onderdelen helder en leg bij termen uit wat er mee bedoeld wordt.

Doorlopende leerlijn

Dit is lastiger uit het conceptvisie document uit te halen. Ik mis de vertaling van de kennis en vaardigheden naar po en vo. Ik begrijp dat het in de uitwerking zal plaatsvinden, maar een aantal zinnen er aan wijden kan het een en ander wel verhelderen.

Reflectie op de grote opdrachten

Vakinhoudelijke kwaliteit

De grote opdrachten zijn helder geformuleerd. De kennis en de vaardigheden die erbij zijn genoemd zijn ook goed te volgen. Ter aanvulling: een aantal grote opdrachten, kennis/vaardigheden die mijns inziens relevant zijn ontbreken, namelijk:

- Een belangrijke opdracht aan de samenleving aan het leergebied burgerschap is om leerlingen te stimuleren zich een *volwaardige burger te voelen en te werken aan hun plek in de samenleving*. Dit is relevant voor een inclusieve samenleving en deelname daaraan (participatie). Qua eigenschappen is hierbij zelfvertrouwen cruciaal. Leerlingen die meer zelfvertrouwen hebben, kunnen beter omgaan met conflictsituaties, zijn beter in staat de eigen gevoelens en gedachten onder woorden te brengen en zijn doorgaans assertief. Met name jongeren die te maken hebben discriminatie verliezen vaak hun zelfvertrouwen. Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt ook dat er sprake is van een wisselwerking tussen discriminatie en zelfvertrouwen. Jongeren die onzeker zijn blijken gevoeliger voor discriminatie. Tegelijkertijd leidt discriminatie tot een verminderd zelfvertrouwen (Fisher, Wellace & Fenton, 2000; Dumont & Provost, 1999).
- Qua vaardigheden is het bij deel 2 “diversiteit” belangrijk om ook aan het volgende te denken: empathie (het kunnen inleven in de ander, maar ook inzicht in diens referentiekader), assertiviteit (op kunnen komen voor de eigen belangen, behoeften en opvattingen), conflicthantering, een probleemoplossend vermogen en het kunnen uiten, begrijpen en omgaan met de eigen gevoelens en die van een ander.

Kern

- Ja, in dit document biedt het voldoende houvast voor verdere uitwerking en aanvulling. (Zie bovenstaande feedback voor aanvulling).
- Voor jongeren met een migratieachtergrond biedt het onvoldoende houvast. Vooral bij het onderdeel diversiteit, onder het kopje identiteit. Ter aanvulling: Identiteit is onlosmakelijk verbonden aan de context, cultuur en plaats waar een individu zich begeeft. Hij/zij weet daarbinnen wie hij of zij is, weet wie anderen zijn en weet hoe anderen hem of haar zien. Voor jongeren met een migratieachtergrond kan dit proces an sich complex zijn, omdat zij doorgaans te maken krijgen met verschillende leefwerelden. Hier moet binnen het burgerschapsonderwijs aandacht voor komen. Ook in relatie met hoe docenten hiermee omgaan. In de dagelijkse praktijk is hier weinig aandacht voor.

Samenhang

Bij het onderdeel 2, diversiteit onder het kopje identiteit, mis ik een uitwerking zoals in de andere delen. Er wordt niet expliciet benoemd om welke aspecten van identiteit het gaat. Bijvoorbeeld: wie ben ik? Wat kan ik? Wat wil ik?

Doorlopende leerlijn

- Ja, dit document biedt hiervoor zeker een basis. Ik mis echter wel een aantal aanvullende thema's:
- Inclusie met als doel participatie (zie opmerking in reflectie op de conceptvisie);

- Verbinding met anderen in de samenleving (sociale cohesie)²;
- Werken aan de weerbaarheid/veerkracht van leerlingen.

² Sociale cohesie bestaat uit de mate van samenhang in de Nederlandse maatschappij, de mate waarin diverse groepen in deze maatschappij met elkaar relaties aangaan, en de mate waarin mensen betrokken zijn bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als burger in de democratische politieke gemeenschap en als lid van de samenleving. (“Betrekkelijke betrokkenheid”, SCP 2008).